

# LA GEOGRAFIA A CATALUNYA A L'ÈPOCA DEL RENAIXEMENT

MARIÀNGELA VILALLONGA

*Institut de Llengua i Cultura Catalanes*

*Universitat de Girona*

...*aliquid ad Cosmographiam et suscitationem antiquitatis pertinens*.... Amb aquests mots Jeroni Pau definia en el preàmbul el contingut del llibret que l'any 1475 dedicava al cardenal Roderic de Borja, el futur Alexandre VI. I amb aquesta definició recollia la finalitat del que es proposava en les pàgines que seguien, la d'oferir "alguna cosa relativa a la descripció del món i al ressorgiment de l'antiguitat". Això precisament fou el que pretenien els humanistes amb els seus tractats geogràfics: descriure el món que els envoltava, al mateix temps que recuperaven els mots dels clàssics grecs i llatins. Però anem als inicis.

## ELS CLÀSSICS GRECS I LLATINS

Estrabó, Ptolemeu i Diodor Sícul entre els grecs, Plini el Vell, Mela, Solinus i Vibi entre els llatins, són els grans geògrafs de l'antiguitat i punt de referència obligat per explicar el que després serà la geografia humanística, la geografia de l'època del Renaixement. Les seves obres poden ser dividides en dos grans grups que seran els que marcaran la pauta per a la producció posterior. D'una banda tenim obres únicament de descripció geogràfica, com seria el cas d'Estrabó i la seva *Geografia*,<sup>1</sup> el cas també de Mela i la seva *De Chorographia*,<sup>2</sup> o el cas de Vibi amb el seu *De fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, paludibus, montibus, gentibus per litteras libellus*.<sup>3</sup> D'altra banda, al costat d'aquestes obres tenim allò que amb paraules d'avui anomenaríem les enciclopèdies, és a dir, compilacions erudites de tot el saber del seu temps, que contenen extenses seccions dedicades a aspectes geogràfics: és el cas de Plini el Vell i la seva *Naturalis historia*,<sup>4</sup> i més endavant d'Isidor amb les seves *Etimologies*.<sup>5</sup> Aquesta dualitat es

1 Sobre Estrabó i la seva obra hom pot consultar la introducció a la traducció castellana, Estrabón, *Geografía, I-II, Introducción, traducción y notas* J. García Blanco y J.L. García Ramon, Ed. Gredos, Madrid 1991. S'hi recull un bon repertori bibliogràfic actualitzat sobre l'autor i la geografia en l'antiguitat. Hi ha una edició d'Estrabó a l'editorial Les Belles Lettres de París.

2 Hom pot consultar l'edició de C. Frick apareguda a Teubner, Leipzig 1935, i l'edició de Les Belles Lettres de París, més moderna.

3 Vegeu l'edició de Gelsomino a Teubner, Leipzig 1967.

4 L'edició completa dels trenta-set llibres de l'obra de Plini el Vell es pot consultar a Teubner, Leipzig 1967-1987, a cura de Jan-Mayhoff i també a l'editorial Les Belles Lettres de París. La Fundació Bernat Metge va publicar l'any 1987 els llibres I i II de l'enciclopèdia pliniana amb traducció catalana de Marçal Olivari.

5 Hi ha una edició, incompleta encara, de l'obra isidoriana a Les Belles Lettres amb traducció i comentaris, dins de la col·lecció "Auteurs Latins du Moyen Age".

mantindrà també en l'època del Renaixement. No hem d'oblidar tampoc que els historiadors llatins o grecs inclouen descripcions geogràfiques, al costat de disquisicions etnogràfiques o antropològiques en les seves històries. I que sovint els poetes grecs o llatins descriuen els llocs que configuren l'escenari dels seus versos. Tot plegat ja veiem que crea una interrelació entre els diversos gèneres literaris, molt més estreta encara entre els humanistes, els cultivadors dels *studia humanitatis*, filòlegs que interpretaven els textos, de la mena que fossin.<sup>6</sup>

### ELS HUMANISTES ITALIANS

Ja des de Petrarca (1304-1374) el gust pels textos geogràfics de l'antiguitat és ben palès.<sup>7</sup> Constituïen un ajut importantíssim per a la lectura i per a la interpretació dels autors clàssics. El mateix Petrarca és l'estudiós del tractat *De Chorographia* de Pomponi Mela i del *De fluminibus* de Vibí, obres i autors que va descobrir l'any 1335 dins d'un manuscrit miscel·lani d'autors llatins i que ben aviat van ser preferits a tractadistes medievals com Gervasi i la seva *Cosmographia* o Felip Elefant i la seva *Astronomia*.<sup>8</sup>

Aquest descobriment de Petrarca va afavorir la composició de tractats geogràfics. Així, a la segona meitat del Trecento, alguns autors de la península itàlica, especialment toscans i venecians, es van animar a escriure tractats geogràfics al servei dels *studia humanitatis* i segons el model de Mela o de Vibí, és a dir, amb la descripció geogràfica com a principal objectiu, però no l'únic, l'altre ja hem vist que era la recuperació dels clàssics. Boccaccio (1313-1375) va escriure entre el 1355 i el 1374 un repertori geogràfic extensíssim, sota el títol *De montibus, siluis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus et de nominibus maris*<sup>9</sup> i un coetani seu, Domenico Silvestri, va confeccionar un tractat geogràfic descriptiu d'un aspecte que no era inclòs en l'obra del Boccaccio, sota el títol *De insulis et earum proprietatibus*.<sup>10</sup> Al mateix temps altres autors seguien

6 Sobre els *studia humanitatis* i l'humanisme com a moviment intel·lectual de l'època del Renaixement, hom pot veure l'interessantíssim estudi recentment aparegut de Francisco Rico, *El sueño del humanismo*, Ed. Alianza, Madrid 1993. Rico fa un repàs de l'humanisme des dels seus orígens i des d'un punt de vista global i ens ofereix una visió lúcida del que va representar per a la història de la cultura.

7 Hom pot consultar sobre el Petrarca estudiós dels geògrafs antics G. Billanovich, "Dall'antica Ravenna alle biblioteche umanistiche" a *Anuario dell'Università Cattolica del S. Cuore. Anni accademici 1955-56/1956-57*, pp. 73-107.

8 Hom pot consultar l'article de Francisco Rico, "El nuevo mundo de Nebrija y Colón. Notas sobre la geografía humanística en España y el contexto intelectual del descubrimiento de América" a *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca 1983, pp. 157-185. En les primeres pàgines de l'article, el professor Rico fa un repàs breu, però extraordinàriament útil, de la producció geogràfica de l'Edat Mitjana al Renaixement, per tal d'introduir els autors hispànics de geografia humanística.

9 Sobre el tractat boccaccese hom pot veure l'estudi de M. Pastore Stocchi, *Tradizione medievale e gusto umanistico nel "De montibus" del Boccaccio*, Università di Padova 1963. No se n'ha fet cap edició moderna i hom ha de recórrer a edicions quatrecentistes o del segle XVI, o bé a A. Hortis, *Acenni alle scienze naturali nelle opere di Giovanni Boccaccio, e più particolarmente del libro De montibus, silvis...*, Trieste 1877, o bé a la traducció italiana del canonge venecià del segle XVI Nicolò Liburnio, publicada el 1598 i apareguda en edició moderna a Torí l'any 1978, a cura de Gian Franco Pasini.

10 Editat modernament a Patern l'any 1955 a cura de C. Pecoraro, en les *Atti dell'Accademia di Scienze Lettere e Arti di Palermo*, s. IV, vol. XIV (1953-1954), fasc. II, part. II. Hom pot consultar, per a més bibliografia sobre aquest autor, l'obra de M. Pastore Stocchi ja mencionada.

el camí de l'enciclopedisme. És el cas de Domenico Bandini (1335-1418), que va recopilar tot el saber enciclopèdic del seu temps a la seva obra *Fons memorabilium Vniuersi*,<sup>11</sup> o és el cas també de Guglielmo da Pastrengo, que va escriure una enciclopèdia *De originibus rerum*, i fins de Pierre d'Ailly (1350-1420) i la seva obra *Imago mundi*.<sup>12</sup> En totes aquestes obres té cabuda també la descripció geogràfica.

L'època de les descripcions geogràfiques amb entitat pròpia o incloses dins de tractats enciclopèdics o històrics s'estén especialment tot al llarg dels segles XV i XVI, amb obres que descriuen i lloen ciutats, països i llocs geogràfics propers o exòtics. Flavio Biondo (1392-1463), sobretot amb la seva *Roma instaurata*<sup>13</sup>, i Eneas Silvio Piccolomini (1405-1464), amb les seves descripcions d'Europa, Àsia i Bohèmia a la seva magna obra *Historia rerum ubique gestarum*<sup>14</sup>, en serien els dos exemples més representatius. Però n'hi ha molts d'altres.

Hem de recordar, a més, que tot aquest gran interès que susciten les qüestions geogràfiques entre els humanistes adquirirà una importància extraordinària a l'hora de descobrir noves terres, a l'hora d'emprendre viatges i de promoure exploracions. Els humanistes no només es limiten a donar l'impuls inicial a la geografia de l'Edat Moderna, sinó que contribueixen amb els seus textos i amb la recuperació dels textos dels autors clàssics a impulsar els nous vents que inflaran les velles dels nous navegants, a impulsar les necessitats d'expansió d'una Europa que s'està quedant petita. La geografia es posa de moda tant en els salons aristocràtics com entre els navegants. La geografia esdevé el motor del futur amb el descobriment de noves terres i al mateix temps constitueix el lligam amb els orígens de les velles terres.<sup>15</sup> Però és una geografia més literària que científica, més erudita que tècnica, més retòrica que pràctica, amb finalitats estètiques.

Catalunya i la mateixa Península Ibèrica no són alienes a les novetats que vénen especialment d'Itàlia. És més, Catalunya esdevé capdavantera a la Península Ibèrica pel que fa a la producció geogràfica, pel que fa a l'assimilació dels nous corrents renovadors que proposava Itàlia, i en la introducció de l'humanisme a la Península. Vegem-ne l'evolució i els promotors.<sup>16</sup>

## JERONI PAU

Quan l'any 1475 (i ara ens remuntem a les primeres línies d'aquest treball), l'hu-

11 Sobre aquest autor hom pot consultar A. T. Hankey, "Domenico di Bandino of Arezzo (1335-1418)" a *Italian Studies* XII (1957), pp. 110-128.

12 Pierre D'Ailly, *Ymago Mundi y otros opúsculos* s'ha publicat amb motiu de les celebracions del "Quinto Centenario", com a segon volum de la "Biblioteca de Colón", traduït, anotat i amb una introducció d'A. Ramírez de Verger a Ed. Alianza, Madrid 1992.

13 Sobre les obres de Biondo cal consultar D. Hay, "The Decades of Flavio Biondo" a *Proceedings of the British Academy*, 1959, i B. Nogara, *Scritti inediti e rari di Biondo Flavio*, "Studi e Testi", 48, Roma 1927.

14 Les *Opera omnia* de Pius II van ser publicades a Basilea l'any 1551. Hi ha una edició moderna de *Pii II Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*, a cura d'A. Van Heck, de Ciutat del Vaticà 1984. A la mencionada "Biblioteca de Colón", el volum III conté una traducció de la descripció d'Àsia: Eneas Silvio Piccolomini (Papa Pio II), *Descripción de Asia*, ed. de F. Socas, Ed. Alianza, Madrid 1992. Hom pot completar la bibliografia sobre aquesta obra amb la que s'assenyala en aquesta edició.

15 Podem consultar N. Broc, *La géographie de la Renaissance (1420-1620)*, París 1980.

16 Sobre la geografia humanística a Catalunya en l'època del Renaixement cal consultar M. Vilallonga, "La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya" a *Actes de les Jornades d'Homenatge a Dolors Condom. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXI (1990-91), pp. 99-109; *Id.*, "Els orígens mítics dels Pirineus en els tractats geogràfics humanístics" a *I Simposi de Poblament dels Pirineus*, Andorra la Vella 1992.

manista Jeroni Pau (circa 1458-1497)<sup>17</sup> enllestia el seu opuscle *De fluminibus et montibus Hispaniarum* i el dedicava a Roderic de Borja, s'avançava als autors del seu temps i introduïa la geografia en la literatura llatina peninsular, a la manera de reflexió humanística tal com l'havien entesa els humanistes italians. No va ser, però, fins a l'any 1491 (sembla) que el llibret va ser publicat a Roma per Eucharius Silber. En el mateix incunabile romà es van incloure altres opuscles de caire geogràfic escrits o compilats pel mateix Jeroni Pau: *De priscis Hispaniae episcopatus et eorum terminis*, un *Excepta ex itineraio Antonini Pii et Theodosii de Hispaniis* i finalment un altre *Excepta a prouinciali antiquo ecclesiae Romanae de episcopatus*.

La geografia hispànica era la gran preocupació de Pau en aquest volum. Si Boccaccio en el seu *De montibus...* havia resseguit i descrit els topònims de tot el món conegut en aquells moments, Pau s'imposava la tasca de descriure més extensament i més exhaustivament els rius i les muntanyes corresponents a les Espanyes, però a més ens proporcionava un extracte dels itineraris d'Antoni i Teodosi, els referits a les Espanyes, que introduïa per primera vegada a la Península. I encara més, ens ofería un recull de topònims dels bisbats de les Espanyes i dels seus termes geogràfics. Pau s'especialitzava en aquell territori que era el seu. I encara es va especialitzar més en el territori que li era més proper, quan va escriure la seva obra *Barcino*, publicada per primera vegada a Barcelona també l'any 1491.<sup>18</sup>

Jeroni Pau havia nascut a Barcelona a l'entorn del 1458, el seu pare fou un juríconsult il·lustre, que degué inculcar en el fill el gust per la jurisprudència fins al punt que Pau anà a estudiar dret civil i dret canònic a les universitats italianes. Tenim documentada la seva estada a la Universitat de Pisa, però els seus biògrafs ens parlen també d'estudis a Bolonya, Perusa i Montpeller. No sabem on va obtenir la *laurea*, però apareix citat sempre com a doctor *utriusque iuris*. Va ser canonge de la Catedral de Barcelona i també de Vic. Treballà a la Cúria Vaticana a les ordres del cardenal valencià Roderic de Borja fins a l'any 1492. Justament quan el cardenal fou nomenat papa amb el nom d'Alexandre VI, Pau tornava malalt a la seva Barcelona natal, on moriria l'any 1497. Pau va ser el més gran humanista català del segle XV. La seva producció és variada com correspon a tot bon humanista. Conreà la poesia llatina i el gènere epistolari, recopilà tot el material que li subministrà el seu càrrec a la Cúria en la seva *Practica Cancellariae Apostolicae*, va ser un excel·lent coneixedor dels clàssics i formà un cercle d'erudits a Barcelona als quals transmetia els nous aires de l'humanisme italià.<sup>19</sup> Però fixem-nos en les seves obres geogràfiques.

El tractat *De fluminibus et montibus Hispaniarum* és dividit en dues parts. La primera és dedicada a les descripcions dels rius d'Hispania, ordenats alfabèticament, com si es tractés d'un diccionari i tal com fa Boccaccio.<sup>20</sup> En la segona part, Pau s'ocupa de les muntanyes, caps i promontoris de tota la Península Ibèrica, també ordenats

17 Sobre la figura i l'obra de Jeroni Pau vegi's Mariàngela Vilallonga, *Jeroni Pau. Obres*, 2 volums, Ed. Curial, Barcelona 1986.

18 Totes les obres de Jeroni Pau han estat publicades en edició crítica, amb traducció, notes i aparat de fonts a Vilallonga, *Jeroni...*, amb un estudi introductor de la figura i de l'obra de Pau. Hom pot consultar l'edició de *Barcino* a I, 290-347, i pel que fa al *De fluminibus...* i les obres que l'acompanyen en l'incunabile romà, totes apareixen editades a I, 206-289.

19 Un estudi biogràfic de Pau es pot consultar a Vilallonga, *Jeroni...*, I, 17-110. Una biografia més breu juntament amb la bibliografia actualitzada sobre aquest autor apareix a Vilallonga, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*, Ed. Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1993, pp. 181-195.

20 Vegi's Vilallonga, *Jeroni...*, I, 206-239.

alfabèticament.<sup>21</sup> Basa les seves descripcions en l'autoritat dels autors clàssics que s'han ocupat de qüestions geogràfiques, de manera que podem trobar citacions de Ptolemeu, d'Estrabó, de Plini el Vell, de Pomponi Mela o de Vibi, però també de Boccaccio i de Gervasi. Al mateix temps orna la seva obra amb fragments de poetes o prosistes llatins que mencionen els rius o les muntanyes als quals es refereix. Així podem llegir versos de Catul, d'Horaci o de Virgili, al costat de paràgrafs de Cèsar o Livi, entre d'altres. Al final del tractadet inclou una bibliografia dels autors utilitzats, amb la qual cosa resulta ser el primer autor que a Hispània va fer sistemàticament una ressenya d'aquest tipus. Algunes de les descripcions són farcides de referències clàssiques, en canvi d'altres responen més a l'observació personal de l'autor. És el cas, per exemple, del riu Tajo i de la muntanya de Montserrat. Per a la descripció del Tajo, que ja apareixia en el catàleg de Boccaccio, Pau recorre a l'autoritat de quatre poetes llatins: Catul, Estaci, Juvenal i Ovidi, mentre que Boccaccio no en citava ni un. En canvi, per a la descripció de la muntanya de Montserrat, Pau no ha pogut utilitzar fonts d'autors clàssics, ni tan sols la menció de Boccaccio, i el contingut, exhaustiu i detallat, obeeix a la seva elaboració personal; no en va era ciutadà de Barcelona.

Pel que fa a l'altra obra de Pau que hem inclòs dins dels tractats geogràfics, l'anomenada *Barcino*, cal dir que té una extensió semblant a l'anterior, que va ser redactada a Itàlia, mentre treballava a la Cúria, que cronològicament parlant s'ha de considerar posterior al *De fluminibus*, i que va ser dedicada a un humanista romà, Paolo Pompilio, gran amic del nostre canonge. Pau aquesta vegada s'emmiralla en aquells autors italians que s'ocuparen de descriure i lloar una ciutat i els seus orígens. Podem recordar la mencionada *Roma instaurata* del Biondo, o la *Historia urbis Mantuae* del Platina, dos humanistes italians ben coneguts pel barceloní.<sup>22</sup> De bon començament Pau ja ens explica la seva intenció: *Cupis enim ut quae de urbe mea eiusque agro et principatu, incolis et situ, deque eorum rebus praeclare magnificeque gestis apud priscos auctores et fide dignos legi, ad te scriberem; addita perstrictim usque ad nostra tempora historia*. Una lloança de Barcelona a partir del coneixement dels seus orígens més llunyans, històrics i llegendaris, i a partir de la descripció geogràfica és el que Pau pretén en aquest llibret, en el qual reutilitza alguns materials del *De fluminibus*.

## JOAN MARGARIT

Uns capítols geogràfics sobre les províncies, muntanyes, rius i ciutats, que havien canviat el seu nom des dels seus orígens, amb els títols: *De Pyrenaeis montibus ac metallis eorum*, *De prouinciis quae nomina mutauerunt*, *De montibus Hispaniae qui nomina mutauerunt*, *De fluminibus quae nomina mutauerunt*, *De urbibus Hispaniae quae propria nomina mutauerunt*, i finalment *De urbibus quae quondam florentissimae in Hispania sunt deletae* són inclosos en el primer llibre del tractat d'història hispànica *Paralipomenon Hispaniae* de Joan Margarit i Pau (circa 1422-1484). Encara que no es pot datar amb precisió, sembla que el cardenal gironí havia començat els esbossos del tractat a l'entorn del 1465, però amb tot no fou acabat de redactar fins pels volts de l'any 1481.

<sup>21</sup> Vegi's Vilallonga, *Jeroni...*, I, 240-257.

<sup>22</sup> Hom pot veure M. Coll Alentorn, "Dos humanistes italians en la nostra historiografia" a *Historiografia*, Ed. Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991, pp. 417-427. S'hi estudia la relació de Biondo i Platina amb Jeroni Pau i Pere Miquel Carbonell.

La primera edició d'aquesta obra no es durà a terme fins al 1545, any en què veurà la llum a Granada de la mà de Sancho de Nebrija.<sup>23</sup>

Joan Margarit havia nascut a Girona en el si d'una família noble que l'havia destinat al sacerdoci des de la infantesa. Va ser canonge de les catedrals de Girona i d'Elna. Va seguir la seva formació universitària a Bolonya i esdevingué doctor en ambdós drets. Va romandre cinc anys a la cort del papa Nicolau V, del qual va ser ambaixador davant França. Va ser bisbe d'Elna i va formar part de les Corts de Barcelona com a membre del braç eclesiàstic de 1454 a 1458. Ambaixador de Joan II al congrés de Màntua, nunci papal per a la Corona d'Aragó, bisbe de Girona, canceller reial primer de Joan II i després del seu successor, i finalment cardenal, l'any 1484 amb la seva mort es tancava una de les biografies més intenses del segle XV català.<sup>24</sup> El tractat de Margarit està format per quatre parts ben definides: una part etnogràfica i topogràfica que constitueix el llibre primer, la història d'Espanya durant el període pre-cartaginès que configura els llibres II i III, les guerres púniques a Espanya que s'allarguen des del llibre IV fins al llibre VII, i finalment la dominació romana fins a Cèsar August, que abasta fins al final, és a dir fins al llibre X.

En el primer llibre és on apareixen les qüestions més clarament geogràfiques, no a la manera de diccionari, com havia fet Pau, però amb tot també ordenades per grups, i així el cardenal dedicarà un capítol a glossar els rius, un altre a glossar les muntanyes, un altre a les províncies i dos més a les ciutats de les Espanyes, però únicament interessen a Margarit aquells llocs que han canviat de nom al llarg dels segles. En el cas de les ciutats també s'ocupa d'aquelles que, tot i haver estat importants en l'antiguitat, ja havien desaparegut en el seu temps. Els Pirineus i els metalls que s'hi produeixen li mereixen un capítol a part.<sup>25</sup>

La intencionalitat de la part geogràfica de l'obra de Margarit no és ben bé la mateixa que la de Pau. El canonge barceloní va realitzar un inventari, que presumiblement pretenia ser exhaustiu, de rius i muntanyes de les Espanyes, prenent com a base els textos geogràfics dels més reputats autors de l'antiguitat clàssica, passats pel sedàs de Boccaccio i ampliant el text de l'italià, al mateix temps que ornava les descripcions purament geogràfiques amb tota mena de citacions de poetes llatins. En paraules de Francisco Rico: "el *libellus* (de Pau) recoge la pauta de Boccaccio para refinarla en erudición y primor literario"<sup>26</sup>

En canvi per a Margarit la importància de la descripció literàrio-geogràfica no és tanta com la d'evidenciar els canvis fonètics experimentats pels noms dels accidents geogràfics descrits. Així per exemple, davant dels seixanta-cinc rius hispànics descrits per Pau, Margarit examina les variacions fonètiques i descriu només vint-i-vuit rius, perquè pressuposava que els altres mantenen la mateixa nomenclatura des dels seus orígens.<sup>27</sup> Ai-

23 Encara no s'ha fet cap edició moderna de l'obra de Margarit i l'hem de consultar en l'edició incunable o bé en les edicions *Rerum hispanicarum scriptorum aliquot... Ex Bibliotheca Roberti Belli angli*, Frankfurt 1579, I, 1-134, o en la d'A. Schottus, *Hispaniae illustratae*, Frankfurt 1603, I, 9-120. És en fase de realització una tesi doctoral que consistirà en l'edició i estudi de les fonts del tractat de Margarit.

24 Per a una relació més extensa i actualitzada de la biografia de Margarit i de l'inventari de la seva obra, cal consultar Vilallonga, *La literatura...*, pp. 131-140. Això no obstant, la gran biografia de Margarit continua essent encara la de R. B. Tate, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona*, Ed. Curial, Barcelona 1976.

25 En el treball de Vilallonga "Els orígens mítics...", s'hi transcriuen els capítols que Margarit dedicà als Pirineus i es comparen aquests textos amb els de Pau, Tarafa i Marineo, dels quals parlarem més endavant.

26 A. F. Rico, "El nuevo mundo...", pàg. 170.

27 Un estudi comparatiu sobre les descripcions dels rius gironins fetes pels geògrafs quatrecentistes es pot veure a Vilallonga, "La tradició...", pp. 105-109.

xí doncs, una de les característiques de l'obra de Margarit és la d'oferir al lector el topònim modern del riu, la muntanya o la ciutat que descriu, al costat del topònim que aquests tenien en l'antiguitat, de manera que els capitols esmentats són de gran importància tant per a conèixer l'estat dels estudis etimològics en ple segle XV, com per a estudiar l'evolució dels topònims des dels seus orígens llatins fins al català del segle XV.<sup>28</sup> Pau assajà també els estudis etimològics, però no pas precisament en aquests tipus d'obres de caire geogràfic.<sup>29</sup>

### FRANCESC TARAFÀ

L'arxiver i canonge de la catedral de Barcelona va escriure el que podríem qualificar de culminació dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya: *De Hispaniae situ, prouinciis, populis, regionibus, oppidis, fluminibus, montibus et promontoriis dictionarium*, o dit d'una altra manera pel mateix autor: *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*. Es tracta d'un gran diccionari geogràfic de tota la Península Ibèrica que, a imitació de l'opuscle geogràfic de Jeroni Pau, amplia i augmenta el contingut del *De fluminibus*. L'obra, datada el 1552 i dedicada a Felip II de Castella, es conserva, encara avui, manuscrita, sense haver estat mai editada completa, i transmesa en dos exemplars, un a la Biblioteca Universitària de Barcelona, amb la signatura ms. 578, i un altre a la Biblioteca de Catalunya, amb la signatura ms. 493.<sup>30</sup>

Francesc Tarafà i Savall (circa 1495-1556) havia nascut a Llerona, prop de Granollers. L'any 1524 va ser ordenat sacerdot i dos anys després entrà a formar part dels beneficiaris de la catedral de Barcelona. Arxiver i canonge d'aquesta catedral, Tarafà va ordenar i inventariar els documents capitulars, va començar l'any 1536 el primer llibre d'*Exemplaria* i en va confeccionar molts d'altres. En diverses ocasions va ser enviat a Roma a resoldre afers relacionats amb el capítol. Precisament va ser a Roma que va morir l'any 1556, on s'havia retirat sembla que a causa de divergències amb els altres membres del capítol. Poc temps abans havien nomenat un nou arxiver i ell mateix havia renunciat a la canongia de la catedral. Però no hi ha cap mena de dubte sobre la gran tasca que va dur a terme per preservar la documentació que generava l'arxiu catedralici.<sup>31</sup>

A part de la seva obra com a heraldista i com a historiador, ens interessa avui la producció geogràfica de Tarafà, ben representada pel diccionari que esmentàvem anteriorment. Cal dir, a més, que molts dels materials que Tarafà va incloure en el diccionari geogràfic van ser reutilitzats posteriorment per ell mateix en una obra de caràcter històric que va publicar a Anvers l'any 1553, *De origine ac rebus gestis Regum Hispaniae*.

28 En paraules de TATE, *Joan Margarit...*, p. 248: "Margarit fou un etimologista infatigable i també l'únic a discutir els principis d'aquesta 'ciència'".

29 Ho va fer extensament en l'epístola *Quibus elementis Barcinona scribatur*, editada a Vilallonga, *Jeroni...*, II, 42-55, en la qual estudia l'etimologia del nom de la ciutat de Barcelona.

30 Hom pot veure editats fragments de l'obra de Tarafà a Vilallonga, "La tradició..."; ID, "Els orígens mítics..."; ID, "Les pays pyrénéens dans le *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* de Francesc Tarafà (circa 1495-1556)", comunicació presentada al Col·loqui Internacional "Pays Pyrénéens et pouvoirs centraux. XVIe-XXe siècles", celebrat a Foix (Ariège-France) els dies 1-2-3 d'octubre de 1993, les actes del qual es publicaran properament. Aquest darrer treball conté en apèndix i alfabetitzats la transcripció de tots aquells rius, muntanyes, pobles etc. relacionats amb els Pirineus, que Tarafà descriu en el seu diccionari. Estic treballant en l'edició completa del tractat de Tarafà.

31 Sobre la vida i l'obra de Tarafà l'estudi més complet és el de J. Sanabre, "El archivero Francisco Tarafà" a *El Archivo de la Catedral de Barcelona*, Barcelona 1948, pp. 37-53.

Si comparem l'any de la primera edició del *Paralipomenon* del cardenal Margarit, 1545, i l'any d'edició de l'obra de Tarafa, 1553, ens adonarem que no és fins a la meitat del segle XVI que cristal·litzen en la nostra societat els textos de caire geogràfic. El llibret de Pau, ja redactat l'any 1475, circulava per Europa des del 1491, any de la seva edició, però haurem d'esperar més de cinquanta anys perquè aparegui publicada l'obra de Margarit i perquè Tarafa redacti la seva, tot i que el tractat de Margarit havia estat confegit entre 1465 i 1481. I fins i tot el diccionari geogràfic de Tarafa ni tan sols veié la llum pública com a tal. Només una part dels seus materials va ser publicada sota la forma d'obra històrica en l'edició del *De origine...* del 1553.

Probablement haurem de buscar les causes en el fet que a Salamanca els anys 1495-1496 es va imprimir una primera part, *De laudibus Hispaniae*, del que finalment arribaria a ser un tractat comparable al de Margarit, redactat per l'humanista italià resident a Espanya Lucio Marineo (circa 1460-1533), que, sota el títol *De rebus Hispaniae memorabilibus*, no només abastava moltes de les qüestions estudiades per Margarit, sinó que a més les copiava mot a mot de l'obra del cardenal gironí.<sup>32</sup> I probablement també sigui degut al fet que Antonio de Nebrija (circa 1442-1522) havia publicat l'any 1491 *Isagogicon cosmographiae*, obra redactada entre 1487 i 1490, i reeditada ja entre 1497 i 1504, i la seva *Muestra de la historia de las antigüedades de España*, publicada a Burgos l'any 1499.<sup>33</sup> Aquestes obres de Pau, Marineo i Nebrija van fer fortuna, ja amb intensitat, durant la primera meitat del segle XVI.

Margarit, en canvi, no va tenir tanta sort ni tan aviat. Com tampoc no en va tenir l'historiador Alfonso de Palencia (1423-1492) amb el seu *Compendiolum breue, quo ciuitatum, oppidorum atque fluminum nomina Hispaniarum innotescant*, manuscrit que s'ha de datar a l'any 1482, però que no ha estat publicat fins a l'any 1975.<sup>34</sup>

Aquest excurs sobre la geografia produïda en l'interior de la Península Ibèrica era imprescindible per poder explicar l'obra de Tarafa, hereva de tota la tradició anterior que acabem d'esmentar, i punt culminant, com diem, de la producció geogràfica a Catalunya.

Hem de dir de bon començament que Tarafa recupera l'obra de Pau, la reutilitza quasi en la seva totalitat i l'amplia en dos sentits. Primer, perquè afegeix noves citacions d'autors clàssics a les descripcions de Pau, i segon, perquè descriu, com ja hem dit, no només rius i muntanyes sinó, a més, ciutats, pobles, regions i províncies, com havia fet també Alfonso de Palencia, i com havia promès Pau que faria.<sup>35</sup> Al mateix temps, Tarafa se serveix de l'obra de Marineo i de la del Nebrija, i ja sabem que Marineo havia utilitzat Margarit, i probablement emprà també materials d'Alfonso de Palencia. Així, Tarafa utilitza tots els autors anteriors que li ofereixen feina ja feta.

Al mateix temps, Tarafa reuneix en la seva obra les característiques de Pau i de

32 No hi ha cap edició moderna de l'obra de Marineo. Hom ha de consultar l'edició de 1530, o la que apareix a Schottus.

33 Cal consultar sobre la geografia peninsular els següents treballs de R.B. Tate, *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Ed. Gredos, Madrid 1970 i "La geografía humanística y los historiadores españoles del siglo XV", *Belfast Spanish and Portuguese Papers*, edds. P.S.N. Russell-Gebbett, N.G. Round i A.H. Terry, The Queen's University of Belfast 1979, pp. 237-242.

34 Ha estat editat per M. Mundo i R.B. Tate, "The *Compendiolum* of Alfonso de Palencia: a humanist treatise on the geography of the Iberian Peninsula", *The Journal of Medieval and Renaissance Studies* 5/2 (1975), pp. 253-278. Serveix de base el manuscrit 882 de la Biblioteca del Monestir de Montserrat.

35 Em refereixo a uns mots de Pau a la seva obra *Barcino*: "alio opere celebrandae", és a dir, en una altra obra hauran de ser celebrades les altres ciutats catalanes. Vegeu Vilallonga, *Jeroni...* I, 340-341.



Margarit alhora. D'una banda segueix la doctrina tradicional, també adoptada per Pau i per Margarit, d'explicar que les poblacions, els rius o les muntanyes reben el nom dels seus fundadors, i de l'altra pretén fer una descripció exhaustiva dels accidents geogràfics mencionats, tal com ho havia fet Jeroni Pau, contrastant o mostrant solament els diferents comentaris que aquests havien merescut als autors clàssics, i també als seus predecessors. Pel que fa a la seva dependència de Pau, cal dir que és absoluta, fins al punt que podem assegurar que l'opuscle sencer de Pau es troba distribuït allà on li pertoca dins del diccionari de Tarafa. Còpia paràgrafs sencers de Pau, sense donar-ne la procedència en la majoria de les ocasions, però al mateix temps completa les citacions d'autors clàssics que Pau, per oblit –voluntari o no–, havia omès en alguns dels rius i muntanyes.

Si ens fixem en el comentari del riu Tajo, com hem fet anteriorment per comparar el text de Pau i el de Boccaccio, veurem que Pau ens oferia testimonis de Catul, Estaci, Juvenal i Ovidi. Tarafa, a més, al costat d'aquests afegí els de Solinus, Sili Itàlic, Claudià, Virgili, Marcial (tres passatges) i Pontano (dos fragments). Finalment cal dir que Tarafa persegueix clarament un altre objectiu: el de donar-nos el topònim en català, al costat del nom en llatí. Si Pau segueix aquesta norma en algunes ocasions, Tarafa generalitza aquest criteri i l'aplica rigorosament en la quasi totalitat dels casos que se li presenten. Per posar només un exemple, quan es troba davant del gentilici *Bargutos*, escriurà al costat *sive Barguedanos*.

No voldria acabar aquest repàs per la geografia produïda a Catalunya durant l'època del Renaixement, sense donar ni que sigui una petita mostra del que van escriure aquests homes. He triat la descripció del riu Llobregat, per les seves dimensions reduïdes i perquè ens permetrà de veure comparativament tot allò que hem anat dient al llarg d'aquestes pàgines. Aquests són els textos que després comentarem breument.

#### *JERONI PAU:*

Rubricatum fluuius est a colore eo nomine appellatum. A Pyrenaeis demittitur et per Bargutos in Lacetanos lapsus Issensium circuit agros. Inde ad Leletanos nostros ueniens Serresum iuxta montem labitur. Auctus deinde Nocia flumine Rubricatam oppidum petit. Vnde digressus, ad IIII milia passuum in Barcinonis littore occiduo ingreditur pelagus.

#### *JOAN MARGARIT:*

Qui uero prope Barchinonam decurrit a montibus Pyrenaeis, ab antiquis Rubricatus dictus est, a nostris uero r litera est mutata in l, et dicitur Lubricatus.

#### *LUCIO MARINEO:*

Barcinona quoque ex altera parte flumen habet Rubricatum a rubeis arenis nominatum.

#### *ALFONSO DE PALENCIA:*

Exit in propinquum litus, quum in occasum quis tendat, flumen Rubricatum, a Pyreneo per ualles profundas multorum fontium riuorumque aquas in longa insinuatione

sibi assumens, sed parum nauigabili, quum alueo incerto modica in planitie diffundatur. Hoc flumen ab incolis Lobregatum appellatur.

FRANCESC TARAFÀ:

Rubricatum uulgo Lobregat. Flumen est prouinciae Cathaloniae memorabile a colore siue a rubeis arenis, ut aiunt eo nomine appellatum. A Pyrenaeis dimittitur montibus et per Bargutos (uulgo Barguedanos) in Lacetanos lapsus Issencium (siue Minoricensium) circuit agros. Inde ad Leletanos, qui Barcinonenses sunt, ueniens iuxta Serresum montem labitur et ibi Cardonensem amnem memorabilem emergitur. Auctus deinde Nocia flumine Rubricatum oppidum, quod uulgo Martorell uocant, petit. Hinc degressus ad quattuor millia passuum in Barcinonis litore exciduo ingreditur pelagus et inde Rubricatenses populi.

Val a dir que, per al comentari del Llobregat, Tarafa se serveix no només del text de Pau, sinó també d'allò que diu Marineo, tot i la brevetat dels seus mots. Així Tarafa ofereix les dues possibilitats per al nom del riu, la del color de les seves aigües i la del color de les seves sorres. Fixem-nos també que Tarafa identifica amb el nom en vulgar tots els topònims que apareixen en la descripció de Pau, reutilitzada al peu de la lletra per ell. Així, recorda o fa saber al lector poc expert en llengua llatina que els *Barguti* són els habitants del Berguedà, que els *Issenses* són els *Minoricenses*, és a dir els manresans, que la ciutat *Rubricatum* és l'actual Martorell, i que els *Leletani* són els barcelonins. Afegeix al mateix temps el nom d'un afluent del Llobregat, que no apareix en el text de Pau ni en cap altre. Es tracta del riu Cardoner.

Podríem continuar amb la comparació d'aquests textos i fins i tot seria convenient d'estudiar la influència que han deixat les composicions de Pau, Margarit, Marineo, Palencia o Nebrija en d'altres obres contemporànies del diccionari de Tarafa, com és ara la de l'erudit flamenc Ioannis Vasaëus, *Rerum Hispanicarum Cronicon*, publicada el mateix any que Tarafa va donar per enllestit el seu treball geogràfic, l'any 1552, i en d'altres autors de mitjan segle XVI que van tractar la geografia hispànica com Damiao de Goes o Pedro de Medina. Però ens limitàvem als autors catalans que van escriure sobre geografia en llatí.

Seria igualment interessant de recórrer la diversa fortuna que van tenir tots aquests textos en els autors posteriors, tant en llatí com en vulgar. Però aquest recorregut per ell mateix ja representa tota una altra investigació, que no és la que ens plantejàvem aquí. Probablement el primer pas que cal donar és el de continuar en l'estudi monogràfic dels autors i de les obres que encara no han estat publicades en edicions crítiques modernes. El terreny encara necessita ser desbrossat i esplanat pels filòlegs.